

یادداشت‌ها

«حالات و مقامات منازل هستند که با عشق در ارتباطند، در تذکرة الاولیاء عطار، جلد دوم، صفحه ۶۹، نیز مشابه این عبارت آمده است: «حالات و مقامات همه با عاشقی در ارتباطند.»

۱۳- در رساله ای تحت عنوان "روزبهار بقلی و نظریات او در باره عشق" که در دست چاپ است، این موضوع را مورد بحث قرار داده‌ام. ر.ک. Ernst (forthcoming)

۱۴- در کتاب شرح شطحیات (ص. ۵۷۲)، روزبهار کلمه "دعوی" را چنین تعریف کرده است: «دعوی اضافت نفس است به چیزی که او را مقام نیست. اما در حقیقت اظهار جرأت است به وصف وجدان حقیقت.»

۱۵- ر.ک. مبحث حلاج در کتاب جوامع آداب التصوف اثر سلمی، ص. ۶۱. همچنین ماسینیون در کتابش (۱۹۶۸، صفحات ۴۲۸-۴۲۹)، این مطلب را از نسخه خطی چاپ اسلامبول، با حذف مقوله هشتم و چندین اشتباه، اقتباس کرده است. در اینجا ماسینیون اشتباهاً تعداد مقامات این طبقه بندی را بجای سیزده، دوازده بر می‌شمارد و به این دلیل این طبقه بندی را با طبقه بندی امام جعفر صادق یکی می‌داند. همچنین در کتاب دیگرش (۱۹۷۵، ص. ۳۹۴، پاورقی شماره ۴)، ماسینیون معتقد است که این مطلب از ابن عطا روایت شده است.

۱۶- در چاپ برلین تمام شش کلمه اول طبقه بندی امام جعفر صادق، در طبقه بندی حلاج نیز ذکر شده است.

۱۷- برای مثال در کتاب اللمع فی التصوف (صفحات ۴۱-۷۱)، ابونصر سراج طوسی از چهار کلمه این طبقه بندی که عبارتند از: "محبت"، "خوف"، "رجاء" و "شوق" در طبقه بندی نه‌گانه‌اش از احوال (از شماره ۲-۵) استفاده می‌کند، اما تنها کلمه "توکل" در طبقه بندی او از مقامات بکار رفته است.

۱۸- گویا ابن الحنفیف دو رساله در باره عشق بنام "کتاب الود" و "کتاب المحبة" نوشته است که متأسفانه اثری از آنها نیست. ر.ک. کتاب "سیرت شیخ کبیر" اثر ابوعبدالله بن خفیف شیرازی، مقدمه، صفحات ۵۱-۵۲ و ۵۷-۶۴.

۱۹- ر.ک. کتاب عطف الالف المألوف اللام المعطوف تألیف ابوالحسن دیلمی، ص. ۲۵. برای اطلاع بیشتر در باره این مبحث رجوع کنید به کتاب نویسنده این مقاله که در دست چاپ است.

۲۰- برای آگاهی بیشتر از سخنان صوفیان در باره عشق رجوع کنید به کتاب عطف الالف... تألیف ابوالحسن دیلمی، صفحات ۳۲-۳۶، ۴۲-۴۵، ۷۸-۷۱، ۸۴-۸۸.

۲۱- انصاری این نکته را در کتاب "علل المقالات" که در جواب سولاتی در مورد "منازل السائرین" نوشته شده، توضیح داده است، ر.ک. منازل السائرین، صفحات ۴۱۳-۴۱۴ و Bell (1978), pp. 171-172

۲۲- روان فرهادی، مصحح منازل السائرین، از این عبارت بعنوان «پایان رساله عشق» یاد می‌کند، ر.ک. منازل السائرین، ص. ۴۱۵، گفتار شماره ۴، ضمیمه ترجمه فارسی فصل محبت در کتاب علل المقامات.

۲۳- ر.ک. Ahmad Ghazali (1986), p. 6. عده‌ای از صوفیان هند، از جمله حسین ناگوری، تفسیری بر کتاب سوانح نوشته‌اند. ر.ک. اخبارالاکابر فی اسرارالابرار، تألیف محی‌الدین دهلوی بخاری، ص. ۱۷۷ و شرح سوانح اثر

۱- برای طبقه بندی ادبی، عرفانی و قانونی عشق، ر.ک. Bell (1978), pp. 157-60 برای بررسی ادبیات این دوره، ر.ک. Ritter (1978), pp. 504-574; Ritter (1933); Giffen (1971). و کتاب مشارق الانوارالقلوب، تألیف ابن‌الدباغ، مقدمه.

۲- ر.ک. احیاء علوم‌الدین، ص. ۲۵۷ و کیمیای سعادت ابو حامد محمد غزالی، ص. ۸۵۰ که در آن غزالی از محبت بعنوان بالاترین مرحله یاد می‌کند.

۳- کلمه "مقام" چهارده مرتبه در قرآن مجید آمده است. ماسینیون معتقد است که اصل و ریشه این مفهوم را می‌توان در فلسفه رواقیون یافت، اما به عقیده نویسنده این نظر ماسینیون کاملاً صحیح نداد، ر.ک. Massignon (1975). I, 390, n.3

۴- ر.ک. Massignon (1975), I, 390, nn. 3-4; Schimmel (1975), p.100

۵- در رساله برلین کلمه "نفس" بکار رفته که مطابق است با مرحله هشتم طبقه بندی حلاج.

۶- ر.ک. Nwya (1968), pp. 35-36 در تفسیر آیه ۲۵، سوره ۶۱. Nwya در کتاب Exégèse Coranique صفحات ۱۷۱-۱۷۲ این متن را خلاصه کرده است. متن عربی آن نیز در تفسیر عرائس البیان روزبهار بقلی نیز آمده است. با تشکر از Alan Godlas برای جمع آوری این منابع.

۷- ر.ک. Massignon (1968), p. 216; Schimmel (1975) pp. 38-40; Molé (1982), p. 41; Arnaldez (1989), p. 233; Gardet (1986), pp. 26-27, 162-70.

۸- ر.ک. به مبحث رابعه در کتاب احیاءالعلوم ابو حامد محمد غزالی، جلد چهارم، صفحه ۲۵۹۸. Gardet (1986) در صفحه ۱۶۵، از کلاباذی (متوفی ۳۸۵ هـ.) و ابوطالب المکی (متوفی ۳۸۶ هـ.) بعنوان راویان این شعر، با اختلافی چند در مصرع دوم بیت سوم، یاد می‌کند.

۹- ر.ک. ابن عربی (۱۹۸۶)، ص. ۲۴۷، اقتباس از کتاب فتوحات مکیه، فصل ۱۱۵.

۱۰- محقق حنبلی، ابن الجوزی (متوفی ۵۹۷ هـ.)، زندگینامه‌ای از رابعه نوشته است. ر.ک. Massignon (1968), p. 239 و مسیحیان اروپائی قرون سیزدهم و چهاردهم از رابعه بعنوان نمونه انسانی نیکوکار یاد کرده‌اند، ر.ک. Gardet (1986), p. 167, nn. 25-26; Schimmel (1975), p. 8 تحقیقات جدید در مورد رابعه عبارتند از: Smith (1928); Badawi (1946), Sakkakini (1982); Upton (1988)

۱۱- ر.ک. آداب العبادات، تألیف شتیق بلخی، صفحات ۱۷-۲۰ و Nwya (1970), pp. 213-31 این متن را مفصلاً تجزیه و تحلیل کرده است.

۱۲- ر.ک. مبحث سمنون المحب در کتاب کشف‌المحجوب هجویری، صفحات ۲۶۹-۲۷۰. عبارت داخل پرانتز در چاپ اسلام آباد حذف شده است ولی در نسخه چاپ سنگی کشف‌المحجوب، ص. ۲۴۰، این عبارت از این قرار است:

عبدالکریم لاهوری.

- ۲۴- ر.ک. تمهیدات تألیف عین القضاة، ص ۱۲۸. عین القضاة در اشعار زیر این حال را چنین توصیف می‌کند:
دوش آن بت من دست در آغوشم کرد بگرفت و به قهر حلقه در گوشم کرد
گفتم صنما ز عشق تو بخسروشم لب بسر لب من نهاد و خاموشم کرد
- ۲۵- ر.ک. عیبه‌العاشقین، تألیف روزبهان بقلی، ص. ۱۰۹. و نقل قول از ابن عربی، الفتوحات المکیه، فصل دوم، ص. ۳۱۵.

۲۶- ر.ک. "عیبه‌العاشقین"، تألیف روزبهان بقلی، صفحات ۴۰-۴۱. همچنین ر.ک. Takeshita (1987), pp. 113-31.

۲۷- ر.ک. عیبه‌العاشقین، تألیف روزبهان بقلی، صفحات ۳۸-۳۹. اگر چه Takeshita معتقد است که روزبهان از این چهار عنصر در گفتار مبهم و پیچیده خود نامی نمی‌برد، اما تفسیر مجهول‌الاسم فارسی عیبه‌العاشقین (ر.ک. عیبه‌العاشقین، ص. ۱۵۴)، به روشن کردن این موضوع، آنطور که اشاره شد، کمک به سزائی می‌کند.

۲۸- با تغییراتی چند، روزبهان از نظریات فلسفی دیلمی در آثار دیگرش نیز استفاده کرده است. در رساله‌ای در باره هزار و یک حال معنوی، روزبهان به نقل قول از نظر هراکلیتوس فیلسوف یونانی قبل از سقراط، در باره عشق می‌نویسد: «سرچشمه این نور وجود اوست و در آن زمان آتش عشق و شوق آنان شعله‌ور می‌گردد و هرگز خاموش نخواهد شد.» ر.ک. کتاب مشرب الارواح، تألیف روزبهان بقلی، ص. ۱۳۵.

۲۹- ر.ک. عیبه‌العاشقین، ص. ۱۰۰. مبحث مقامات در صفحات ۱۰۱-۱۴۸ توضیح داده شده.

۳۰- برای ترجمه انگلیسی بخشی از این مبحث به مقاله Ernst (1992), p. 363 رجوع کنید.

۳۱- در توصیف مرحله مشاهده، روزبهان از اصطلاحات دیلمی در طبقه بندی مراحل عشق، استفاده می‌کند: «آنکه مشاهده در مشاهده روح را بی نهایت است. به قدر تمکین حق جمالش بنماید. در بدایت جان را در مشاهده درنگ نیست، زیرا که سطوات ذات به صدمتست از رویت در سکر کلی اندازد. در آن وله دیده را قدرت نیست. چون برسد به مشاهده معرفت و وصلت در مشاهده دیر بماند، لکن هیمنان و هیجان وجدش از حلاوت جمال مضطرب دارد.» ر.ک. عیبه‌العاشقین، ص. ۱۳۰.

۳۲- ر.ک. عیبه‌العاشقین، تألیف روزبهان بقلی، ص. ۱۳۲. اشاره به آیه ۱۴۲، سوره هفتم قرآن است که در آن موسی از خداوند طلب رویت می‌کند.

۳۳- ر.ک. عیبه‌العاشقین، تألیف روزبهان بقلی، ص. ۱۴۵. شاید در اینجا این سؤال مطرح شود که چرا روزبهان در رساله خود در باره هزار و یک مقام، مراحل عشق را در قسمت‌های پائین طبقه بندی خود عنوان می‌کند. به این ترتیب که از بیست فصلی که در باره پنجاه مقام نوشته است، روزبهان تنها فصل‌های ششم، هفتم و هشتم کتاب خویش را به بحث در باره محبین، مشتاقین و عاشقین اختصاص داده است، در حالیکه فصل‌های بعدی کتاب او در باره مقامات متعالی تر تصوف است. توضیح این تناقض سطحی بین مطالب رساله هزار و یک مقام و مطالب عیبه‌العاشقین، به این صورت است که روزبهان رساله هزار و یک

مقام را برای مبتدیان راه تصوف نگاشته است (ر.ک. مشرب الارواح، صفحات ۳-۴)، در حالیکه مطالب کتاب عیبه‌العاشقین تنها برای طبقه خاصی از صوفیان است. چنانکه اشاره کردیم، این تعارض در آثار شیخ عبدالله انصاری نیز به چشم می‌خورد.

۳۴- ر.ک. Ernst (1984) بخصوص بخش اول.

۳۵- ر.ک. مبحث سمنون محب در کتاب طبقات الصوفیه، تألیف عبدالرحمن سلمی، ص. ۱۹۶.

فهرست منابع

- ابن الدباغ. (۱۳۷۹هـ.). کتاب مشارق انوارالقلوب و مفتاح اسرار الغیوب، به تصحیح ریتز، بیروت: انتشارات دارالصادر، دارالبیروت.
- ابن العربی. (۱۳۲۹هـ.). کتاب الفتوحات المکیه، مصر.
- انصاری، خواجه عبدالله. (۱۳۶۱ش.). منازل السائرین، به تصحیح روان فرهادی، تهران: انتشارات مولا.
- بدوی، عبدالرحمن. (۱۹۴۶م.). شهیده‌العشق الالهی، رابعه العدویه، درآسات اسلامیة، شماره ۸، مصر: انتشارات النهضه.
- بخاری، محی‌الدین دهلوی. (۱۳۳۲ش.). اخبارالاخیرافی اسرارالابرار، به تصحیح محمد عبدالاحد، دهلی: انتشارات مطبعة مجتبی.
- دیلمی، ابوالحسن. (۱۳۶۴ش.). سیرت شیخ کبیر، ابو عبدالله ابن خفیف شیرازی، ترجمه رکن الدین یحیی بن جنید شیرازی، به تصحیح آفری شیمیل، تهران: انتشارات بابک.
- دیلمی، ابوالحسن. (۱۹۶۲م.). کتاب عطف الالف المألوف الی اللام المعطوف، به تصحیح ودت، مصر.
- روزبهان بقلی. (۱۸۸۳م-۴). تفسیر عرائس البیان، لکنهو: انتشارات نوال کیشور.
- روزبهان بقلی. (۱۹۷۳م.). کتاب مشرب الارواح، به تصحیح نظیف محرم خواجه، اسلامبول: چاپخانه کلیات الاداب.
- روزبهان بقلی. (بدون تاریخ). عرائس البیان، نسخه خطی شماره ۸۶۴ در کتابخانه برلن.
- روزبهان بقلی. (۱۳۶۵ش.). عیبه‌العاشقین، به تصحیح هانری کرین و محمد معین، تهران: انتشارات منوچهری.
- روزبهان بقلی. (۱۹۶۶م.). شرح شطحیات، به تصحیح هانری کرین، تهران: انتشارات انجمن ایران و فرانسه.
- سراج الطوسی، ابونصر. (۱۹۶۳م.). کتاب الملع فی التصوف، به تصحیح رونالد نیکلسن، چاپ لندن.
- سلمی، ابو عبدالرحمان. (۱۴۰۶هـ.). طبقات الصوفیه، به تصحیح نورالدین شریب، مصر: انتشارات مکتبه الخانجی.
- سلمی، ابو عبدالرحمان. (۱۹۷۶م.). جوامع آداب الصوفیه، به تصحیح کولبرگ، اورشلیم: چاپخانه دانشگاه اورشلیم.
- عطار، فریدالدین. (بدون تاریخ چاپ). تذکره الاولیاء، به تصحیح محمد قزوینی، ۲ جلد، چاپ پنجم، تهران: انتشارات مرکزی.
- عین القضاة همدانی. (۱۳۴۱ش.). تمهیدات، به تصحیح عقیف عسیران، انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۶۹۵، تهران: چاپخانه دانشگاه.
- غزالی، ابوحامد. (۱۳۳۳ش.). کتاب کیمیای سعادت، به تصحیح احمد آرام،

- Giffen, L.A. (1971). *The Theory of Profane Love Among the Arabs: The Development of the Genre*, New York: NYU Press.
- Kraemer, J.L. (1986). *Philosophy in the Renaissance of Islam: Abu Sulayman al-Sijistani and his Circle*, Leiden: E. J. Brill.
- Massignon, L. (1968). *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane, Etudes Musulmanes, 2*, new ed., Paris: Librairie Philosophique J. Vrin.
- Massignon, L. (1975). *La Passion de Husayn Ibn Mansur Hallaj, martyr mystique de l'Islam exécuté a Baghdad le 26 mars 922*, new ed., 4 vols., Paris: Galimard.
- Molé, M. (1982). *Les Mystiques Musulmans*, Paris: Les Deux Océans.
- Nwyia, P. (1968). "Le Tafsir Mystique attribué à Ga'far Sadiq: Édition critique," *Mélanges de l'Université Saint-Joseph XLIII/4*.
- Nwyia, P. (1970). *Exegese coranique et langage mystique, Nouvel essai sur le lexique technique des mystiques musulmanes*, Recherches publiées sous la direction de l'Institut de Lettres Orientales de Beyrouth, Serie I: Pensée arabe et musulmane, vol. XLIX, Beirut: Dar el-Machreq Editeurs.
- Ritter, H. (1933). "Philologika VII: Arabische und persische Schriften über die profane und die mystische Liebe," *Der Islam* 21.
- Ritter, H. (1978). *Das Meer der Seele: Mensch, Welt and Gott in den Geschichten des Fariduddin 'Attar*, Leiden: E.J. Brill.
- Sakkakini, W. (1982). *First Among Sufis, The Life and Thought of Rabia al-Adawiyya, The Woman Saint of Basra*, Nabil Safwat (trans.), London: The Octagon Press.
- Schimmel, A. (1975). *Mystical Dimensions of Islam*, Chapel Hill: University of North Carolina.
- Smith, M. (1928). *Rabi'ah the Mystic and Her Fellow-Saints in Islam*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Takeshita, M. (1987). "Continuity and Change in the Tradition of Shirazi Love Mysticism – A Comparison between Daylami's 'Atf al-Alif and Ruzbehan Baqli's 'Abhar al-'ashiqin," *Orient* XXIII, pp. 113-31.
- Upton, C. (1988). *Doorkeeper of the Heart, Versions of Rabi'a*, Putney, VT: Threshold Books.
- تهران: انتشارات کتابخانه و چاپخانه مرکزی.
- غزالی، ابو حامد. (بدون تاریخ چاپ). *احیاء علوم الدین*، ۴ جلد، مصر: انتشارات دارالشعاب.
- قشیری، ابوالقاسم. (۷۴-۱۹۷۲م.). *الرسالة القشيرية*، به تصحیح عبدالخلیم محمد و محمد ابن الشریف، ۲ جلد، مصر: دارالکتب الحدیثه.
- لاهوری، عبدالکریم. (بدون تاریخ). *شرح سوانح*، نسخه خطی شماره ۲۱۸، جامع ملی اسلامی، دهلی.
- هجوری، ابوالحسن. (۱۹۲۳م.). *کشف المحجوب فارسی*، به تصحیح احمد علی شاه، لاهور: انتشارات الهی بخش محمد جلال الدین.
- هجوری، ابوالحسن، (۱۳۹۸هـ.). *کشف المحجوب*، به تصحیح علی قریم، اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- Arnaldez, R. (1989). *Réflexions chrétiennes sur la mystique musulmane*, Paris: O.E.I.L.
- Balkhi, Sh. (1982). *Adab al-'ebadat*, in *Trois oeuvres inédites de mystiques musulmans: Saqiq al-Balkhi, Ibn 'Ata, Niffari*, Paul Nwyia (ed.), Recherches, Collection publiée sous la direction de la Faculté des Lettres et des Sciences Humaines de l'Université Saint-Joseph, Beyrouth, Serie I: Pensée arabe et musulmane, vol. VII 2nd ed., Beirut: Dar el-Machreq Éditeurs SARL.
- Bell, J. N. (1978). *Love Theory in Later Hanbalite Islam*, Albany: SUNY Press.
- Ebno'l-'Arabi. (1968). *Traite de l'amour*, trans. Maurice Gloton, Paris: Albin Michel.
- Ernst, C. (1984). *Words of Ecstasy in Sufism*, Albany: SUNY Press.
- Ernst, C. (1992) "The Symbolism of Birds and Flight in the Writings of Ruzbehan Baqli," in *The Legacy of Mediaeval Persian Sufism*, Leonard Lewisohn, (ed.), London: Khaniqahi Nimatullahi Publications.
- Ernst, C. (forthcoming). "Ruzbehan Baqli on Love as 'Essential Desire', in *God is Beautiful and Loves Beauty: Essays presented to Annemarie Schimmel*, J.C. Burgel and Alma Giese (ed.), Leiden: Peter Lang.
- Gardet, Anawati and Louis. (1986). *Mystique musulmane, Aspects et tendances - Expériences et techniques*, Etudes Musulmanes, VIII, 4th ed., Paris: Librairie Philosophique J. Vrin.
- Ghazali, Ahmad. (1942). *Aphorismen uber die Liebe*, Hellmut Ritter (ed.), Bibliotheca Islamica 15, Istanbul: Staatsdruckerei.
- Ghazali, Ahmad. (1986). *Sawanih: Inspirations from the World of Pure Spirits (The Oldest Persian Sufi Treatise on Love)*, Nasrollah Pourjavady (trans.), London: KPI.